

ARKADIUSZ ADAMCZUK
Lublin

ILUMINOWANE KODEKSY RĘKOPIŚMIENNE
DISCORDANTIUM CANONUM CONCORDIA GRACJANA

ZARYS PROBLEMATYKI BADAWCZEJ

Iluminowane kodeksy rękopiśmienne są przedmiotem zainteresowania badaczy reprezentujących wiele dyscyplin. Mogą być one rozpatrywane z różnych punktów widzenia, zarówno jako obiekty kultury materialnej jak i duchowej (będąc medium myśli zawartych w tekście i iluminacjach). Badane są także jako dzieła sztuki, często wysokiej klasy artystycznej. Są również historycznym dokumentem czasów, w których powstały.

Mimo iż produkcja książek oparta była w średniowieczu na pracy ręcznej, co ograniczało ilościowe możliwości skryptoriów, zachowała się do naszych czasów duża liczba różnego rodzaju woluminów. Sporą część z nich stanowią bogato zdobione rękopisy o charakterze sakralnym, skupiające największą uwagę historyków sztuki. Zainteresowanie budzą również pewne egzemplarze książek świeckich, takich jak np. *Kodeks Baltazara Behema*¹ czy *Księga Turniejowa* Rene D'Anjou. Oferta książek produkowanych w skryptoriach klasztornych i świeckich była jednak o wiele bogatsza. Zwłaszcza systematyczny rozwój nauk w klasztorach i na uniwersytetach stymulował powstawanie wielu różnego rodzaju traktatów naukowych i podręczników². Również one bywały w różnoraki sposób zdobione zarówno ornamentami jak i iluminacjami figuralnymi. Stan badań owych iluminacji, o bardzo ciekawej niekiedy ikonografii, jest bardziej niż skromny.

¹ Z. A m e i s o w a, *Kodeks Baltazara Behema*, Warszawa 1961.

² Od najślynniejszego *Sic et Non* Piotra Abelarda, przez *Libri 4 sententiarum* Piotra Lombarda, przez liczne traktaty prawnicze, medyczne, matematyczne czy fizyczne, jak choćby *Perspectivae* Vitelona.

Jednym z takich traktatów–podręczników jest *Discordantium canonum concordia* Gracjana³, w literaturze określanej jako *Dekret Gracjana*. Książka ta odegrała w kulturze europejskiej bardzo ważną rolę. Napisana około 1140-1150 roku była jedną z prób uporządkowania prawa kanonicznego i jako taka uznana została przez Kościół i włączona do zbioru *Corpus iuris canonici*. Jednym z podstawowych celów, jaki przyświecał autorowi – bolońskiemu mnichowi z zakonu kamedułów o imieniu Gracjan, było wyeliminowanie sprzeczności powstałych w orzeczeniach i opiniach wydawanych przez autorytety i czynniki kościelne w różnego rodzaju sprawach dotyczących stosunków między Kościołem a władzą świecką, wewnętrznej dyscypliny kościelnej czy uregulowań porządkujących zawieranie małżeństw. Istotną jest przy tym zastosowana przez Gracjana metoda, określana jako scholastyczna. Jest to jedno z pierwszych dzieł, w których zastosowano tę metodę badawczą sformułowaną równolegle przez Piotra Abelarda i kanonistów, takich jak Bernold z Konstancji czy Iwo z Chartres⁴. Ważne jest również, iż *Dekret Gracjana* był jednym z istotnych etapów w dziele reform Kościoła zapoczątkowanych jeszcze przez reformę kluniacką i Grzegorza VII⁵.

Już od momentu powstania *Dekret Gracjana* wzbudzał ogromne zainteresowanie. Stał się przede wszystkim podstawą nauczania prawa kanonicznego, wydzielonego wówczas z teologii jako samodzielna dyscyplina badawcza, na uniwersytetach w Bolonii i później w Paryżu (oba te ośrodki staną się wielkimi centrami produkcji manuskryptów *Decretum Gratiani*)⁶. Egzemplarze *Dekretu* trafiały również do kurii biskupich, gdzie stanowiły pomoc przy sprawowaniu sądów kościelnych. Do popularności dzieła bolońskiego kanonisty przyczynili się wielcy papieże reformatorzy, zwłaszcza Aleksander III (1159-1180), wcześniej profesor prawa kanonicznego w Bolonii⁷. Z punktu widzenia historii i teorii prawa kanonicznego *Discordantium canonum concordia* posiada ogromną literaturę⁸. Badacze wielokrotnie analizowali wszelkie problemy poruszane przez Gracjana w jego dziele i zaproponowane uregulowania prawne. Istotny jest zwłaszcza stosunek władzy świeckiej do duchownej, wpływ prawa rzymskiego na tekst traktatu i miejsce traktatu w rozwoju prawa kanonicznego. Instytut Gracjana w Bolonii wydaje odrębny periodyk: *Studia Gra-*

³ A. Petroni, *Kanonistyka*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. I, red. M. Rechowicz, Lublin 1974, s. 371.

⁴ S. Wielgus, *Miejsce prawa w szeroko rozumianej kulturze średniowiecza*, „Przegląd Uniwersytecki” 11(1999), nr 1, s. 18.

⁵ M. D. Knowles, D. Obolensky, *Historia Kościoła*, t. II, Warszawa 1988, s. 253.

⁶ A. Karłowska-Kamzowa, *Społeczeństwo średniowieczne na szachownicy życia, studium ikonograficzne*, Poznań 2000, s. 17.

⁷ *Średniowieczna książka rękopiśmienna jako dzieło sztuki*, Katalog wystawy, Gniezno 1993, s. 38.

⁸ Podstawowe pozycje podaje A. Vetulani, zob.: przyp. 10, bieżąca literatura referowana w: *Medioevo Latino, Bollettino bibliografico della cultura europea dal sec. VI-XIII*, Spoleto 1980.

tiana⁹, poświęcony różnym zagadnieniom związanym z tym tematem. Warto przy tym podkreślić ogromne zasługi polskiego prawnika Adama Vetulaniego z Uniwersytetu Jagiellońskiego, którego badania w znacznym stopniu przyczyniły się do poznania osoby Gracjana i jego dzieła¹⁰.

Ogromne zainteresowanie *Dekretem Gracjana* spowodowało jego wzmożoną produkcję¹¹. Od samego początku rękopisy te były ozdabiane w sposób coraz bardziej bogaty. Jedną z przyczyn tego działania była chęć podniesienia ceny książki przeznaczonej dla stosunkowo bogatego środowiska prawniczego¹². Nie była to jednak sprawa najważniejsza, jako że średniowieczna książka rękopiśmienna sama w sobie, niezależnie od treści, była przedmiotem cennym. Dużo ważniejsza była chęć podkreślenia, poprzez odpowiednią ikonografię miniatur figuralnych i przedstawień na marginesach treści zawartych w tekście.

Ogólnie rzecz biorąc powstały dwa typy programu ikonograficznego. W pierwszym najważniejszym elementem były dwie miniatury, niekiedy całostronicowe, przedstawiające tablice pokrewieństwa i powinowactwa – *arbor consanguinitatis* i *arbor affinitatis*, które ilustrowały stosunki praw dziedziczenia i praw małżeńskich¹³. Drugi typ ściśle odzwierciedlał wewnętrzną strukturę tekstu i był bogatszy treściowo¹⁴. Tekst *Dekretum Gracjana* dzieli się na trzy części.

Część pierwsza omawia definicje i rodzaj prawa, określa też stosunki między poszczególnymi jego rodzajami, np.: prawem naturalnym i stanowionym. Na początku tej części umieszczano miniaturę ilustrującą zazwyczaj papieża bądź wysokiego dostojnika kościelnego przekazującego księgę praw, niekiedy również cesarza bądź króla. Stosunek władzy kościelnej do świeckiej w tej miniaturze

⁹ *Studia Gratiana*, Bolonia 1953-.

¹⁰ A. V e t u l a n i, *Gratien et le droit romain*, „Revue historique de droit français et étranger”, 13-14(1946-1947); t e n ż e, *Dekret Gracjana i pierwsi dekretyści w świetle nowego źródła*, Wrocław-Kraków 1955; t e n ż e, *Dekret Gracjana w świetle najnowszych badań*, „Polonia Sacra” 1934, nr 3-4.

¹¹ Jedne z pierwszych rękopisów powstały w Sens na polecenie papieża Aleksandra III, zob.: *Średniowieczna książka rękopiśmienna jako dzieło sztuki*, s. 38. Obecnie zachowało się ponad 600 egzemplarzy *Dekretów Gracjana*, z czego w Polsce przed II wojną światową przechowywano 12 (4 uległy zniszczeniu bądź rabunkowi w czasie wojny), zob.: V e t u l a n i, *Dekret Gracjana i pierwsi dekretyści*, s. 46 i przyp. 57.

¹² P. O u l i a c, *Un manuscrit a miniatures du Decret de Gratien conserve dans une collection privée*, „Studia Gratiana”, vol. I, Bologna 1953, s. 308.

¹³ Przykładowymi rękopisami tego typu są: Ms. 1861, Biblioteka Gdańska PAN, Gdańsk (Paryż, 4 ćw. XIII w.) *Średniowieczna książka rękopiśmienna jako dzieło sztuki*, s. 48; I. B ł a s z c z y k, *Iluminacje średniowiecznych rękopisów ze zbiorów pomorskich*, w: *Gdańskie Studia Muzealne*, t. III, Gdańsk 1981, s. 113, il. 13; czy Ms. 46, Biblioteka Kapitulna Gniezno (Szkola bolońska, XIII w.) s. 266-267.

¹⁴ Przykładowymi rękopisami są: Rękopis ze zbiorów prywatnych (Paryż, koniec XIII w.), publikowany przez: P. Ouliac, (*Un manuscrit a miniatures du Decret de Gratien conserve dans une collection privee*; Ms. 1 Biblioteka Uniwersytecka KUL, Francja, XIII/XIV w.).

zależy najprawdopodobniej od miejsca i czasu powstania rękopisu¹⁵. Niekiedy bowiem władca świecki ukazany jest jako podległy władzy kościelnej¹⁶, a niekiedy twórca miniatury wyraźnie podkreśla jego odrębność i niezależność¹⁷. Część druga dekretu dzieli się na XXXVI *causae*. Autor na początku każdej z nich przedstawia fikcyjną sytuację prawną, zazwyczaj w formie kilkudzaniowego opowiadania. Ilustruje ona pewien ogólny problem, taki jak np. symonia (*causa* I), dziedziczenie majątku kościelnego (*causa* VIII), stosunek Kościoła do handlu (*causa* XXI), wojny (rozumianej jako krucjata, *causa* XXIII) czy prawne aspekty zawierania małżeństw kanonicznych (*causae* XXVII-XXXVI). Następnie, na podstawie przedstawionej sytuacji, zadaje kilka pytań będących podstawą do rozważań na dany temat opartych na przytaczanych autorytetach: Pisma Świętego, Ojców Kościoła, orzeczeń soborowych i papieskich. Owe krótkie opowiadania na początku każdej *causae* ilustrowane są figuralną miniaturą. Dekret kończy się częścią trzecią, będącą osobnym traktatem *De consecratione*, również opatrzonym stosowną iluminacją, przedstawiającą zazwyczaj poświęcenie nowego kościoła, co stanowi przedmiot tego tekstu.

Niezwykle interesujący, zarówno z punktu widzenia formalnego, jak i ikonograficznego, zespół miniatur i przedstawień marginesowych, jaki zdobi dzieło bolońskiego mnicha, nie wzbudzał jak dotąd wielkiego zainteresowania historyków sztuki czy kultury średniowiecznej¹⁸. A przecież rękopisy te wykonywane były przez czołowe skrytoria Paryża i Bolonii¹⁹. Gruntowne przebadanie zachowanych egzemplarzy pozwoli w sposób istotny wzbogacić naszą wiedzę na temat przemian stylistycznych, jakie dokonywały się w rozwoju iluminacji książkowych. Również dokładne przebadanie programu ikonograficznego, zwłaszcza w świetle najnowszych opracowań z zakresu prawa kanonicznego i historii wieków średnich, pozwoli na pełniejsze poznanie różnych aspektów życia ówczesnego społeczeństwa.

Najobszerniejszym, jak dotąd, studium nad iluminacjami rękopisów *Decretum Gratiani* jest trzypięciotomowy *The corpus of the miniatures in the manuscripts of Decretum Gratiani*, Anthony Melnikasa, wydany jako tom XVI-XVIII *Studia Gra-*

¹⁵ Problem ten czeka dopiero na swoje opracowanie.

¹⁶ Np. w: Ms. Mar. F 77, Biblioteka Gdańska PAN, Gdańsk (Sens 1170-1180 r.) fol. 8 v., zob.: *Średniowieczna książka rękopiśmienna jako dzieło sztuki*, s. 38; B ł a - s z c z y k, *Iluminacje średniowiecznych rękopisów ze zbiorów pomorskich*, s. 114, il. 16.

¹⁷ Rękopis ze zbiorów prywatnych, fol. 3, publikowany przez P. Ouliac (dz. cyt., s. 308-310). Miniatura przedstawia dostojnika kościelnego i króla w dwóch osobnych polach prostokątnej miniatury, w momencie przekazywania praw członkom swoich dworów.

¹⁸ Jedynym opracowaniem o charakterze monograficznym jest artykuł P. Ourliac, *Un manuscrit a miniatures du decret de Gratien conserve dans une collection privee*. Autor skrótowo omawia miniatury pod względem ikonograficznym i formalnym, podejmuje też próbę określenia środowiska artystycznego, w którym powstał wolumin *Dekretu*. Skromne studium nie wyczerpuje wszystkich problemów związanych z iluminacjami tego dzieła.

¹⁹ Jeden ze znaczniejszych formalnie egzemplarzy, Ms. 558, Bibliotheque Municipale, Tours, (Paryż 1288 r.) wykonał paryski Mistrz Honore, zob.: C. S t e r l i n g, *La peinture medievale a Paris 1300-1500*, Paris 1987, s. 41-43.

tiana²⁰. Podstawowym założeniem tej monumentalnej edycji było zebranie, usystematyzowanie i omówienie miniatur zdobiących kodeksy *Dekretów*. Autor dokonał ogromnego dzieła zestawiając ogromną ilość rękopisów z różnych okresów i kręgów artystycznych, co sprawiło iż edycja ta nabrała charakteru źródłowego. Melnikas w układzie zebranego materiału posługuje się strukturą samego tekstu *Dekretu*, to znaczy, omawia każdą część i każdą *causae*, podając przy tym tłumaczenie i krótki komentarz od strony prawnej. Następnie omawia typowe schematy ikonograficzne, jakie służyły iluminatorom do przedstawiania danej *causae*. Niekiedy próbuje również określić, jaki fragment tekstu wpłynął na taki, a nie inny sposób przedstawienia. Rozróżnia przy tym, zarówno formalnie, jak i ikonograficznie, dwa zasadnicze kręgi artystyczne: italski i północny. Czasami próbuje uchwycić, nie wdając się jednak w szczegółowe rozważania, pewne zależności między poszczególnymi rękopisami, podkreślając rolę egzemplarzy wzorcowych, funkcjonujących zwłaszcza w środowisku cysterskim. Bardziej szczegółowo traktuje jedynie *causae* XXIII, czyli traktat o wojnie. Takie przedstawienie problemu pozwala określić, jak dana *causae* ilustrowana była w różnych środowiskach artystycznych. Niestety, inne pytania pozostają bez odpowiedzi. Szczególnie umknął autorowi problem schematu ikonograficznego zawartego w pojedynczym rękopisie, będącym przecież odrębnym dziełem. Jaki wpływ na ukształtowanie takiego, czy innego sposobu przedstawiania poszczególnych spraw w konkretnym manuskrypcie miała tradycja warsztatu, w którym powstał? Jaki wpływ na ów program miał czas i miejsce powstania, zwłaszcza w kontekście konkretnej sytuacji prawnej i politycznej?

Osobnym problemem, w wypadku *Dekretów Gracjana*, zaledwie wzmiankowanym, są dekoracje na marginesach rękopisów, określane niekiedy jako *drollerie*. Czy rzeczywiście są to tylko na poły żartobliwe urozmaicenia artystyczne czy też – jak sugeruje Ewa Śnieżyńska-Stolot – pełniły one ważną rolę, przekazując istotne treści ikonograficzne, dopełniając myśl zawartą w miniaturach figuralnych²¹?

Na te i inne pytania będzie można odpowiedzieć, opracowując monografię konkretnego egzemplarza *Dekretu Gracjana*, z zachowanym pełnym wystrojem artystycznym, pozwalającym na określenie czasu i miejsca powstania, a co za tym idzie i warunków, jakie mogły mieć wpływ na jego ikonografię.

²⁰ A. M e l n i k a s, *The corpus of the miniatures in the manuscripts of Decretum Gratiani*, „Studia Gratiana”, vol. XVI-XVIII, Rome 1975.

²¹ *Tajemnice dekoracji psalterza floriańskiego. Z dziejów średniowiecznej koncepcji uniwersum*, Warszawa 1992, s. 58.